

kom bipolarne podjele svijeta i oblikovanjem globalizma. Tko vlada globalizacijom i što ona sve znači za razvoj, kako centra tako i periferije, to je bitno pitanje prisutnosti razvojnih studija i istraživanja. Kompleksnost tog pitanja iziskuje velike interdisciplinarnе napore. Martinussen drži da je istraživanje razvoja moguće samo u interdisciplinarnoj formi.

Rade Kalanj

Emmanuel Todd

L'ILLUSION ECONOMIQUE

Essai sur la stagnation des sociétés développées

Gallimard, Paris, 1998, 321 str.

U Francuskoj su proteklih mjeseci osobitu pozornost javnosti izazvale tri knjige iz područja društvenih znanosti: *Misères du présent, richesse du possible* (Sadašnja bijeda, moguće bogatstvo) Andrea Gorza, *Le Livre noir du communisme* (Crna knjiga komunizma), djelo skupine autora, i *L'illusion économique. Essai sur la stagnation des sociétés développées* (Ekonomska iluzija. Ogled o stagnaciji razvijenih društava) Emmanuela Todda. Sudeći prema tim naslovima i njihovu odjeku moguće je zaključiti da u recentnoj kulturnoj konjunkturi dominiraju socijalne, povijesne i ekonomske teme. Čini se, međutim, da ekonomske teme izbijaju u prvi plan, jer se u njima najrječitije očituju ključna pitanja razvoja u doba globalizacije i mondijalizacije. O tome uvjerljivo svjedoči Toddova knjiga *Ekonomska iluzija*, koja svojim kritičkim tonom i temeljnom intencijom podsjeća na već glasoviti *Ekonomski užas* Viviane Forrester (vidi: *Socijalna ekologija*, 3/1997). No za razliku od V. Forrester, koja daje dojmljivu esejističku dijagnozu ekonomskih činjenica, Todd je znanstveni analitičar (politolog i povijesničar) pa su njegova stajališta obilno potkrijepljena mnoštvom teorijskih i kvantitativno-em-

pirijskih argumenata. Osim toga, razlikuje ih i pristup razumijevanju ekonomskih činjenica. Pristup V. Forrester motiviran je moralnim i socijalnim razlozima, a Toddov se pristup oslanja na kulturološke i antropološke pretpostavke. Valja usput napomenuti da je Todd još 1976. godine objavio knjigu *Konačni slom*, u kojoj je vrlo decidirano najavio imploziju sovjetskog sustava.

Pored *Uvoda* (pod naslovom *Priroda krize*) i *Zaključka* (*Vjerovanje u ekonomsku akciju*) knjiga sadrži deset poglavlja: *Elementi antropologije za ekonomiste*, *Kulturni doseg*, *Dva kapitalizma*, *Zaokret devedesetih godina*, *Je li američka ekonomija dinamična?*, *Povratak nejednakosti i fragmentacija nacija*, *Utopija slobodne razmjene*, *Monetarna utopija*, *Raščetvorena Francuska*, *Sociologija nulte misli*, *Povratak sukoba i vjerovanja*. Todd se kritički razračunava s francuskim vladajućim elitama, ponajprije onima koje upravljaju ekonomskim životom, ali njegove analize zahvaćaju sva razvijena društva. Ta su društva, tvrdi on, zapala u *stagnaciju* koja ima značajke *civilizacijske krize*. To se, između ostalog, očituje u opadanju stopa rasta, povećavanju nejednakosti i siromaštva, »nesuglasnim i ekonomski pogubnim monetarnim tokovima«. Francuska je, primjerice, razapeta »između straha i revolta«. Jedno opsežno ispitivanje francuskog javnog mnijenja, provedeno 1997. godina, pokazalo je da je odnos Francuza prema ekonomskom sustavu više nego indikativan: 17% ispitanika doživljava ga s nadom, 8% s ravnodušnošću, 41% sa strahom, a 31% s revoltom. U razdoblju između 1975. i 1990. godine došlo je do postupnog srozavanja ekonomske i socijalne vizije budućnosti. San o sveopćem bogaćenju, koji je vladao do sedamdesetih godina, osamdesetih je nadomješten slikom stagnirajućeg društva, a sredinom devedesetih događa se »košmar beskrajnе regresije, osiromašenja sve širih slojeva pučanstva i neumoljivog rasta nejednakosti«. 20% ljudi bogati se pre-

ko svake mjere, a 80% stanovništva strovaljuje se u »provaliju prilagodbe«. Jednom riječju, ideja modernosti došla je u sukob s idejom napretka.

Problematična je i ekonomska stvarnost Amerike, koja se uobičajeno navodi kao primjer pobjedonosnog kapitalizma, jer »u trenutku kada se zapadna Europa strmoglavljuje u glib nezaposlenosti, ona uspješno stvara mogućnosti zaposlenja«. Pet posto nezaposlenih tako je mala stopa da se američka situacija kvalificira kao neka vrsta pune zaposlenosti. No, dugoročno gledano, pravi je problem američke ekonomije u tome što je njezina ukupna produktivnost sve niža, znatno niža od njemačke i japanske, a nešto viša jedino od britanske. »Amerikanci rade mnogo za male rezultate«. Početkom devedesetih zabilježen je rast obiteljskih prihoda, ali već sredinom devedesetih osjeća se njihova stagnacija. Slika uspjeha »američke fleksibilnosti« dobrim je dijelom proizvod neoliberalne euforije i publiciteta koji se napaja podacima službeno-institucionalnih ekonomista i bankarskih aktera.

Slična (podacima potkrijepljena) zapažanja Todd iznosi i o drugim razvijenim zemljama, pri čemu, kvantitativno gledano, najbolje prolaze njemačka i japanska ekonomija. No ni one – opet dugoročno gledano – nisu pošteđene od trenda stagnacije. Stoga nije čudno da neoliberalna doktrina (Todd je radije naziva »ultraliberalizmom«) devedesetih godina traži spasonosni izlaz u mondijalizaciji (što je samo francuska inačica za anglosaksonski i većinom rabljeni izraz »globalizacija«). Todd, međutim, drži da je mondijalizacija istodobno stvarnost i iluzija te da tu iluziju »treba razbiti kako bi se ovladalo stvarnošću«. Ona je stvarnost zbog toga što je uspostavljena planetarna logika koja dovodi do toga da sloboda kretanja roba, kapitala i rada nužno izaziva smanjivanje dohodaka od rada, porast nejednakosti, pad stopa rasta i, napokon, stagnaciju. To je stvarnost koja potvrđuje već otprije poznatu znanstveno-eko-

nomsku tezu da međunarodno otvaranje dovodi do unutrašnjih ekonomskih nejednakosti. Mondijalizacija je iluzija zbog toga što »ekonomski mehanizam nipošto nije pokretač povijesti, prvotni uzrok iz kojeg proizlazi sve drugo«. I sam je taj mehanizam zapravo posljedica mnogo dubljih socijalnih i mentalnih struktura.

Polazeći od te konstatacije Todd dalje razvija svoju kulturološku i antropološku eksplikaciju ekonomske stagnacije razvijenih društava. Uvodi dva eksplikativna pojma: **kulturno podsvjesno** i **antropološko nesvjesno**. To su te »dublje strukture« u kojima valja tražiti objašnjenje ekonomskih fenomena. Pod kulturno podsvjesnim misli se na kulturnu razinu stanovništva, koja uvjetuje oblikovanje ekonomskog života pa, prema tome, i nastajanje ekonomske krize. »Kriza ne nastaje iz autonomnog ekonomskog kretanja, već iz dugoročnog kretanja kulturne razine raznih populacija«. U tom je pogledu, dakako, presudna uloga obrazovanja. U razvijenim je društvima, od sredine šezdesetih godina, došlo do silne diferencijacije obrazovnih razina i upravo je taj faktor pojačao »društvenu stratifikaciju, disocijaciju i fragmentaciju«. Doveo je u pitanje ideal jednakosti. Razbio je homogenost nacija, jer »dovršena je nacija u biti asocijacija jednakih pojedinaca«. Kulturna se razina podiže, ali taj se proces odvija na podlozi »nejednakosti i disocijacije«.

U Americi se taj trend, prema Toddovu mišljenju, odvija na brutalan način, dovodeći do stagnacije, a u nekim sektorima i do nazatka. O tome svjedoče novija međunarodno-komparativna istraživanja obrazovnih trendova. Tako, primjerice, **Treća međunarodna studija o matematici i prirodnim znanostima** (objavljena pod naslovom **Pogledi na obrazovanje. Pokazatelji OECD-a, 1996**) ustanovljuje frapantno zaostajanje Amerike za najrazvijenijim istočnoazijskim zemljama i, nešto manje, za sjevernoeuropskim zemljama (posebno Švedskom). Američki učenici sedmog i osmog stupnja školovanja po

svom su matematičkom znanju znatno iza rezultata što ih pokazuju njihovi istočnoazijski i švedski parnjaci. Drugo komparativno istraživanje (Međunarodno istraživanje pismenosti odraslih, od 16 do 65 godina), koje je propitivalo razumijevanje tekstova, a provedeno je u SAD, Kanadi, Njemačkoj, Švedskoj, Nizozemskoj i Poljskoj, ustanovilo je »dramatično zaostajanje« SAD za Njemačkom i, pogotovo, Švedskom. Pokazalo se naime da je postotak onih koji razumiju tekstove visoke razine (shematske i sadržajno–kvantitativne) znatno niži u SAD (19%) nego u Njemačkoj (23,5%) i Švedskoj (35,8%). Dok se u Europi ubrzava ritam proizvodnje inženjera i prirodoznanstvenih stručnjaka, u Americi se zbiva pad obrazovnih sposobnosti. Između 1975. i 1985. godine broj američkih diplomiranih prirodoznanstvenih stručnjaka još je bio u usponu (od 156825 do 213099) da bi 1992. pao na 173099. U isto vrijeme godišnji broj diplomiranih prirodoznanstvenih stručnjaka u Europi je iznosio 214000 (zahvaljujući prije svega izrazitom porastu u Njemačkoj i Francuskoj). Osim toga, u Americi se smanjio udio diplomiranih prirodoznanstvenih stručnjaka u ukupnom broju diplomiranih. Tako je obrazovna stagnacija popraćena padom interesa za znanost i tehnologiju, to jest »za stari ljudski projekt razumijevanja, pripitomljavanja i preobražavanja prirode«. To upućuje na zaključak o kraju američke tehnološke dominacije. Ako zbog prognostičkog opreza zanemarimo još uvijek neizvjesno napredovanje istočnoazijskih zemalja, mogli bismo reći da se između 1986. i 1992. godine znanstveno središte svijeta počelo premiještati prema Europi. No i Europa je u tom pogledu vrlo heterogena, a ono što najviše ugrožava kulturne temelje njezina ekonomskog napretka jesu obrazovne, a to znači kulturne nejednakosti. Dok je uspon osnovnog obrazovanja išao zajedno s demokratskim procesima izjednačavanja, razgranavanje srednjeg i, osobito, visokog obrazovanja

stvara neegalitarne odnose među društvenim slojevima. Stvaraju se kulturne elite koje se radije iskazuju na planu mondijalizacije (globalizacije), nego na planu razrješavanja unutrašnjih socio–ekonomskih sukoba i nejednakosti.

Problematizirajući antropološku dimenziju ekonomskog života Todd uvodi razliku između **pragmatične ekonomije** i **skolastičke ekonomije**. Skolastička ekonomija postulira ideju *homo oeconomicusa*, a potom iz nje deducira zakone i istražuje realnost. Pragmatična ekonomija pak vodi računa o stvarnosti i gotovo je instinktivno upućena na antropologiju. U tom su pogledu referentne ideje Michaela Potera (*The Competitive Advantaga of Nations*), koji se koristi ekonomističkim obrascima (varijablama produktivnosti, industrijske proizvodnje itd.), ali im daje antropološko utemeljenje. Tako postupa i Todd. Pod antropološki nesvjesnim on misli na temeljnu obiteljsku strukturu. »Sposobnost nekog društva da dosegne ili nadmaši ovu ili onu kulturnu razinu ne ovisi samo o njegovim obrazovnim institucijama, nego isto tako, možda i više, o njegovoj obiteljskoj organizaciji«. Funkcija ljudske obitelji ne svodi se na biološku reprodukciju. Ona djelomično osigurava i prijenos spoznaja. U kontekstu industrijskog i postindustrijskog društva obitelj zadržava funkciju izravnog ili neizravnog oslonca osnovnog, srednjeg pa čak i visokog obrazovanja. Čvrsto–integrativni obiteljski sustavi favoriziraju dugotrajno učenje, dok su individualistički obiteljski sustavi manje skloni takvom tipu nastojanja. No to »podzemno djelovanje« obiteljskih oblika i vrijednosti ne utječe samo na sferu obrazovanja. Ti »antropološki sustavi« utječu i na oblikovanje i reguliranje ekonomskog života (»antropološka regulacija«). Oni tvore »nevidljivi i nesvjesni okvir u kojemu se kreće racionalni i proračunati *homo oeconomicus*«. S onu stranu apstrakcija ekonomske znanosti očigledno je da postoji više tipova kapitalističkih društava. Njihova na-

čela možemo shvatiti ako analiziramo antropološke temelje svake nacije. Naslijeđeni sustav vrijednosti i običaja posvuda definira konkretni oblik kapitalizma.

Kako bi šire obrazložio tu svoju tezu, Todd pravi tipologiju osnovnih oblika obitelji s obzirom na njima svojstveni stupanj **individualizma** i **integrativnosti**. Polazi od tradicionalno poznatih kriterija, fundamentalno–antropološki primjenjivih i na razvijena društva, a to su: **odnos između roditelja i djece** (liberalan ili autoritaran), **odnos između braće** (egalitaran ili neegalitaran), **pravilo ženidbe** (endogamno ili egzogamno). Iz te »antropološke matrice« izvodi četiri glavna tipa obitelji. **Apsolutna nuklearna obitelj**, koja je karakteristična za anglosaksonski svijet, po svom je ustrojstvu liberalna i neegalitarna. Ona kombinira rano osamostaljenje djece i odsustvo strogih nasljednih pravila. To je »najindividualističkiji« tip obitelji, koji što je moguće ranije odvaja djecu od roditelja i ne uspostavlja simetrični odnos među braćom. Raširen je u Engleskoj i njezinim nekadašnjim dominionima, Australiji, Novom Zelandu, Kanadi (anglofonskom dijelu). U SAD postoji »gotovo histerizirani oblik« tog obrasca, koji favorizira odvajanje i djeluje kao antropološki oslonac iznimne geografske mobilnosti američkog pučanstva. Izvan anglosaksonskog svijeta apsolutna nuklearna obitelj može se susresti u Danskoj, na jugoistoku Norveške i u primorskom dijelu Nizozemske. **Egalitarna nuklearna obitelj** dominantna je u Francuskoj. Djeca se rano osamostaljuju, ali ih odlazak ne zaokuplja toliko kao što je to slučaj u anglosaksonskom primjeru. Strožija su pravila nasljeđivanja, a braća imaju ekvivalentan status. Egalitarna nuklearna obitelj također je individualistička, ali manje od anglosaksonske nuklearne obitelji. Pored Francuske, taj je tip obitelji karakterističan za južnu i sjevernu Italiju, Portugal, srednju i južnu Španjolsku. **Obitelj usredotočena na podrijetlo i lozu** pretpostavlja neindividualističko

poimanje obiteljskog i društvenog života, neegalitarna je i autoritarna, a karakteristična je za Njemačku, Japan, Koreju, Švedsku. Taj je tip obitelji čest na središnjem i zapadnom dijelu europskog kontinenta (u Irskoj, zapadnoj Škotskoj, Baskiji, Kataloniji, sjevernom Portugalu, Češkoj, Sloveniji), ali moguće ga je susresti i u nekim područjima Francuske (Bretanja). **Komunitarna obitelj** je autoritarna i egalitarna. U razvijenom kapitalističkom svijetu moguće ju je susresti samo u srednjoj Italiji i Finskoj, ali je vrlo raširena u istočnoj Europi. Za Rusiju je tipična, a u Kini je dominantna. Ona u svjetskim razmjerima vrši vrlo jak demografski utjecaj. U razvijenom svijetu ipak dominiraju dva od četiriju navedenih tipova: nuklearni tip i tip usredotočen na podrijetlo i lozu. Iz te antropološke analize (»antropološkog nesvjesnog«) moguće je objasniti razliku između dvaju tipova kapitalizma. Tu je razliku doduše u ekonomsku teoriju uveo Michel Albert (**Kapitalizam protiv kapitalizma**), ali ju je objasnio reduciranim ekonomsko–socijalnim argumentima. Riječ je o razlici između **anglosaksonskog i rajnskog** (socijalnotržišnog) kapitalizma. Antropološki gledano (s obzirom na temeljne obiteljske strukture) to je zapravo razlika između **individualističkog** (anglosaksonskog) i **integriranog** (njemačkog i japanskog) kapitalizma. To su svjetski dominantni tipovi, a što se tiče francuskog kapitalizma on je, prema Toddu, nešto između, s nizom obilježja koja proizlaze iz francuske tradicije apsolutne monarhije, prosvjetiteljstva, revolucije, jakobinizma, republikanizma i specifično oštre klasno–ideološke podvojenosti. Individualistički je kapitalizam fleksibilan, ali antropološka osnova integriranog kapitalizma mnogo je čvršća i stoga je njegova produktivnost dugoročno veća. U integriranom kapitalizmu viši je stupanj solidarnosti, a nejednakosti se manje očituju kao izvor trajnih nemira i socijalnih eksplozija. Veća je njegova sposobnost

prevladavanja stagnacije bez dramatičnih poremećaja.

Na temelju tih kulturoloških i antropoloških pretpostavki Todd problematizira i mondijalizaciju. U tom su pogledu njegova stajališta krajnje kritička, katkad čak graniče s regresivnim izolacionizmom, neuobičajenim za danas kurentno globalizacijsko mišljenje. U svim razvijenim društvima, kategorički tvrdi Todd, došlo je do zabrinjavajućeg, pogubnog procesa **rasapa kolektivnih vjerovanja**. Taj rasap uništava produktivnu i kreativnu moć pojedinih društava. Jedan od najevidentnijih izraza tog procesa jest **rasap nacije** kao najsnažnijeg kolektivnog vjerovanja modernog doba. Visokokulturne (ponajprije ekonomske) elite razvijenih društava odnose se prema naciji na način koji se može nazvati **antinacionizmom**. Nije, dakle, riječ o stajalištu protiv nacionalizma kao ideologije, nego o stajalištu koje zagovara tezu o **kraju nacije kao kolektivnog vjerovanja**. Nove kulturne elite šire uvjerenje da nacija nije više bitna ekonomska stvarnost, okvir ekonomske moći i konkurentnosti, već da se cjelokupna stvarnost strukturira kao globalna i nenacionalna ekonomija. To se uvjerenje praktički oslanja na dva uvriježena mita: **mit slobodne trgovine** (slobodnorazmjenski mit) i **monetaristički mit**. Oba su tipični instrumenti neoliberalnog doktrinarno-praktičkog mišljenja. U ime mondijalizacije (nenacionalne ekonomske stvarnosti) oni deklariraju apsolutno ukidanje bilo kakvog **protekcijonizma**. Međutim, iza tog deklariranog slobodnorazmjenskog načela sve razvijene ekonomije prakticiraju razne oblike protekcijonističkog egoizma. Velika je Britanija, u fazi svog najintenzivnijeg industrijskog uspona i kolonijalnog širenja, trijumfalistički zagovarala načelo slobodne trgovine, ali se krajnje protekcijonistički odnosila prema vlastitom nacionalno-ekonomskom interesu. Komparativno istraživanje engleske i američke povijesti pokazuje da te dvije zemlje variraju dva ideološka oblika eko-

nomskog liberalizma: **otvoreni i zatvoreni**. U egalitarnim fazama i razdobljima snažne kohezije anglosaksonska društva uspostavljaju protekcijonističke barijere, koje na ekonomskoj razini izražavaju postojanje nacije i kojima se ne sputava igra unutrašnjih mehanizama konkurencije, nužnih za nastanak industrijskog kapitalizma. To je **protekcijonistički liberalizam**. No razvoj tih društava u smjeru ekonomske i kulturne nejednakosti dovodi do njihova trgovačkog otvaranja i do nastanka **kapitalizma slobodne razmjene**. »Ta dva stanja liberalizma čvrsto su vezana za dva stanja socijalne strukture: **demokratsko i aristokratsko**«. Način privrženosti liberalizmu uvjetovan je, dakle, i sociološkim razlozima. I u jednom i u drugom slučaju riječ je ipak o **zaštiti nacionalnih interese**, samo što se ona u drugoj (slobodnorazmjenskoj) varijanti prenosi na plan međunarodnih (svjetskih) ekonomskih odnosa.

Monetarizam trpi još žešću kritiku, jer želi konstruirati novu stvarnost ne vodeći računa o antropološkim i povijesnim činjenicama. Između 1985. i 1992. godine stvorena je »nova radikalna utopija«, a to je monetarno ujedinjenje ljudskih zajednica »koje su se oblikovale u desetstoljetnoj europskoj povijesti«. Taj zahvat Todd označava kao **sadomonetarizam** i iščuđava se nad idejom da se posao ujedinjenja kani obaviti u intervalu od nekoliko godina. Stoga on projekt iz Maastrichta smatra kombinacijom **trgovačkog otvaranja i monetarnog misticizma**. Kroz maastrichtski se ugovor provlači zamisao o ukidanju nacija (on je također jedan od izraza antinacionizma), ali se ne nazire »pozitivna volja« za stvaranje europske nacije. Očekuje se da će Maastricht osigurati prosperitet i to je svakako privlačna ideja. No u njegovoj je projektivnoj konstrukciji »sve pomiješano«: opsesija fleksibilnosti preuzeta je od anglosaksonaca, a čvrsta moneta od Njemačke. Sama po sebi, mješavina nije loša stvar. Ali »dobra« bi mješavina bila onda kada bi se od anglosak-

sonskog obrasca preuzela monetarna fleksibilnost, a od Njemačke **društvena kohezija**. »Monetarni san ne može stvoriti jedan istinski kolektivitet i to nam daje za pravo da ga smatramo antiideologijom«. Navedene tvrdnje Todd ilustrira francuskim stavom prema Njemačkoj. Taj je stav »neurotičan«, jer mu je krajnji cilj destabilizacija Njemačke. Službeno, i na površinskoj razini, zagovara se prijateljstvo, oponašanje i jedinstvo, a dubinski se radi o rivalitetu, strahu i odbojnosti. Antinacionizam francuskih elita poriče postojanje Njemačke, kao što uostalom poriče i postojanje svoje vlastite zemlje. »On odbacuje antropološke, kulturne, socijalne i ekonomske specifičnosti germanskog svijeta. On priželjkuje nestanak Savezne Republike u apstraktnoj Europi, kao što priželjkuje i nestanak Francuske«. Francuske su elite dovele u pitanje Francusku i upravo zbog toga one snose najveću krivicu za pojavu nacional–populizma i krajnje desnice.

Sve te »utopije« i »antiideologije«, koje nastaju na valu antinacionizma, u biti izražavaju današnje temeljno duhovno stanje koje je najprimjerenije označiti kao **stanje nulte misli**. Riječ je o stanju u kojem su ultraliberalna uvjerenja, proizašla iz dogme o slobodnoj trgovini, postala nekom vrstom kanonskog okvira od kojeg se nitko ne želi udaljiti iz straha da ne naruši »jedinstveni temelj globalnog prosperiteta«. Tako se nulta misao pojavljuje kao **jedinstvena misao**, naime kao skup ekonomskih i političkih uvjerenja kojima se rukovode ekonomske i socijalne elite razvijenih zemalja i koja su, između 1985. i 1995. godine, dosegнула takav stupanj hegemonije da ih se može usporediti s vjerskim jedinstvom zapadnog srednjovjekovlja. Ta jedinstvena misao posvuda očituje stanovite zajedničke značajke, od kojih su neke »simpatične a neke pak odiozne«. Dok se, s jedne strane, proklamira tolerancija u pitanjima običaja, tiska i etničkog podrijetla, s druge se iskazuje državno i privatno **obogotvorenje novca**.

»Obogotvoreni novac iziskuje nove oblike podređenosti, discipline i odbacivanja demokracije«. Vjerovanje u nejednakost klasa, iako latentno, doseglo je takvu razinu da bi se opravdano moglo postaviti pitanje: »Nije li **socijalni rasizam**, u mnogim slučajevima, zamijenio klasični rasizam? To mračno pitanje, koje je danas osobito potencirano rasapom kolektivnih vjerovanja, prije svega ideje nacije, može se realno razrješavati jedino obnovom suodnosa individualiteta i kolektiviteta. Jer svako istinsko, snažno i strukturirajuće vjerovanje istodobno je individualno i kolektivno. Povijest pokazuje da je pojedinac jak samo ako je jaka njegova zajednica. Velike i iznimne povijesne ličnosti uvijek se oslanjaju na »koherentno zajedništvo«. Iza Perikla je stajalo vjerovanje Atene u vlastito postojanje, iza Cezara stajala je samouvjerenost Rima, Danton, Robespierre i Napoleon iznikli su iz vjerovanja u revolucionarnu Francusku (»koje je stvorilo modernu naciju«), a iza Luthera i Bismarcka »postojala je Njemačka, koja je, u različitim stadijima, dolazila do samosvijesti«. Tim povijesnim primjerima Todd samo želi pojačati svoj zagovor i obranu nacije u odnosu na »iluziju mondijalizacije«. Prevedeno na funkcionalni jezik ekonomske politike to zapravo znači da je opreka između etatističkih i liberalnih koncepata, iako važna, u biti sporadična. Svaka zemlja, sukladno svom temperamentu i tradicijama, mora pronaći ravnotežu između privatne aktivnosti i državne intervencije. »Zajednica koja želi postojati, u kojoj se pojedinci priznaju kao jednaki i solidarni, bez obzira na njihove razlike u bogatstvu, moći i obrazovanosti, nikada nije ugrožena osjećajem ekonomske nemoći«.

Rade Kalanj